

گزارش

گلگشتی در مسجدالنبی (ص)

محمود عنبرانی

کارشناس بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی

اشاره:

خوانندگان محترم مجلهٔ مسجد تاکنون در این بخش با گزارشی از عملکرد و فعالیتهای مساجد به شیوه‌ای ساختارمند و بخش‌بندی شده روبه‌رو بوده‌اند.

در این شماره، دو گزارش تا حدود بسیار زیادی متفاوت با شیوه مألوف، از نظر خوانندگان محترم می‌گذرد. نخستین مقاله در واقع سفرنامه‌ای گزارشگونه به روایت زائر مسجدالنبی (ص) است که حاوی نکات و ظرایف در خور تأملی است؛ و مقاله دوم، گزارشی از تاریخچهٔ ساخت مسجدی است که نماد در آغوش کشیدن مجدد اسلام توسط یک ملت است. بدان امید که در نظر خوانندگان محترم مسجد مقبول افتد.

آنگاه که پیامبر اکرم (ص) از قبا به مدینه آمدند، همهٔ گروههای ساکن در آنجا خواستار فرود آمدن و ماندن حضرت در محله‌های خود شدند.

اما حضرت (ص) پاسخ مثبت ندادند، و ناچهٔ پیامبر مأمور راهنمایی جایگاه فرودش شد. اما جایی که ناچه رهنمون شد، خانه‌ای بود و نخلستانی. پیامبر اکرم (ص) نخلستان را به وسیله مسلمانان و یاری آنان خریدند، و آغاز به مسجدسازی کردند؛ که ساختمانی بسیار ساده داشت.

پوشش سقف (ظله) و پایه‌های این مسجد، از برگ و تنهٔ درختان خرما بود.

از قول پیامبر اکرم (ص) دربارهٔ این مسجد گفته شد: «سایه بان و خانهٔ چوبینی، مانند سایه بان برادرم موسی است».

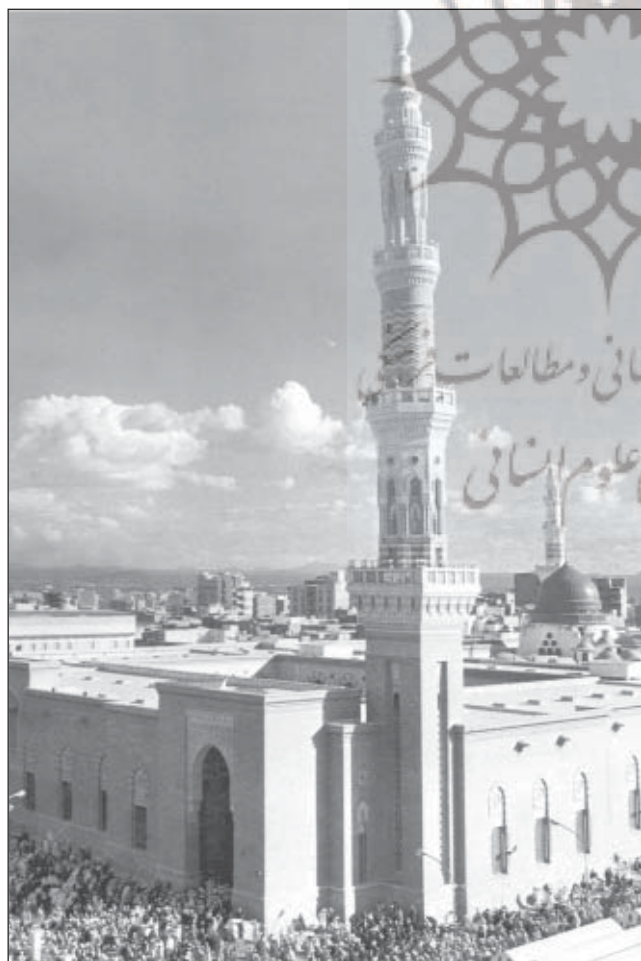
و همچنین حجره پیامبر اکرم(ص)، وارد محوطه مسجد شد. در هنگام ویران کردن دیوار مسجد و بازسازی آن، عمر بن عبدالعزیز، محرابی تدارک دید، که نمادی مرسوم در دیگر مسجدهای سراسر جهان شد. این بازسازیها، تعمیرها و گسترشها، تا روزگار سعودیها ادامه یافت.

«مجموع گستره مسجد و اطراف آن که برای نمازگزاران آماده شده است، در حدود ۴۰۰ / ۵۰۰ متر مربع، یعنی برابر با کل مساحت شهر مدینه در روزگار رسول الله (ص) است» [جعفریان، آثار اسلامی مکه و مدینه، ۶۵ و ۷۰].

در روزگار سعودیها حلقه اول مسجد، از گستردگی چشمگیری برخوردار شد؛ به طوری که هم اکنون یک میلیون نمازگزار می‌توانند در مسجدالنبی گرد آیند، و به جماعت نماز برگزار کنند. گفتنی است که در سراسر بام مسجد، حدود ۹۰ هزار نمازگزار می‌توانند به انجام دادن فریضه پردازند.

اینک، مسجد پس از گسترشهای پیاپی، دارای ۲۱۰۴ ستون است که بجز چند ستون منطقه روضه - که متصل به مرقد پیغمبر(ص) است - با سنگ مرمر ایتالیایی نما شده است.

در ضمن، ۴۱ در کوچک و بزرگ دارد. هفت در ورودی آن اصلی است، که اندازه آنها ۳ در ۶ متر می‌باشد. هر لنگه آن، ۱/۵ تن وزن دارد، که روی چرخ حرکت می‌کند و باز و بسته

توسعه مسجدالنبی

پس از جنگ خیبر، به تدریج بر شمار مسلمانان و نمازگزاران افزوده می‌شد، تا جایی که مسجد پیامبر(ص) گنجایش نداشت. پس، پیامبر اکرم(ص) در اندیشه گسترش مسجد شدند. بدین گونه با سنگ و گل، بخشی به مسجد پیشین - که ۷۰ در ۷۰ ذراع بود - افزوده شد؛ به طوری که ابعاد مسجد به ۱۰۰ در ۱۰۰ ذراع یا ۱۵۰ در ۱۵۰ ذراع رسید.

روند گسترش مسجدالنبی، پس از روزگار پیامبر(ص) نیز ادامه یافت. در روزگار عمر، خانه عباس، عموی پیامبر(ص)، به مسجد افزوده شد. به این ترتیب، بخش خاوری مسجد که به خانه‌های همسران پیامبر محدود می‌شد، دست نخورده باقی ماند. اما از جهت‌های دیگر، دست به گسترش زدند تا نمازگزاران با کمبود جا روبه‌رو نشوند.

عثمان نیز از سه سوی: جنوب، شمال و باختر، مسجد را گسترده.

ولید بن عبدالملک هم در روزگار فرمانروایی عمر بن عبدالعزیز بر مدینه، از باختر و شمال بر مسجد پیامبر افزود. و برای نخستین بار، حجره‌های همسران پیامبر(ص)، حجره حضرت فاطمه(س)

بزرگان دینی و مقدسان بسیاری همچون: صحابه، تابعان و خویشاوندان پیامبر(ص) را از سالهای دور در خود دارد.

در ناحیه دست راست ورودی، مضاجع چهارگانه ائمه اطهار(ع) و همچنین مرقد عباس عموی پیامبر اکرم(ص) و فاطمه بنت اسد قرار دارد. روبروی در ورودی به طرف ناحیه چپ آن، مرقد دختران و همسران پیامبر اکرم(ص) و همچنان که مستقیم پیش می‌روی، مرقد عبدالله بن جعفر طیار، عبدالله بن عمر، ابراهیم فرزند پیامبر اکرم(ص)، حلیمه سعیدیه و شهدای احد به چشم می‌خورد. جنب در ورودی، گوشه راست نیز مرقد عمه‌های پیامبر اکرم(ص) و ام البنین(مادر حضرت ابوالفضل) قرار گرفته است.

گورهای خاکی و نشانه‌هایی از سنگ لاشه(تراشیده) بر خاک کمی برجسته، آنها را از زمین متمایز می‌کند. در این گورگاه، هیچ نشانی از بقعه، بارگاه و تشریفات زیارت دیده نمی‌شود. هیچ زنی حق پای گذاشتن در آنجا را ندارد. مکانی است جدول بندی و خیابان کشی شده. فقط از پشت مرز جدولها، می‌شود زیارتنامه خواند، و راز و نیاز کرد.

همه روزه گروه گروه کاروانها به همراهی مداح یا روحانی خود و با دلی آکنده از نیاز، وارد بقیع می‌شوند. آنان زیارتنامه می‌خوانند، خدای را ستایش می‌کنند، به پیامبر(ص) درود می‌فرستند، حاجت می‌خواهند، اشک می‌بارند و سپس با آرامش خاطر از زیارت باز می‌گردند.

می‌شود. دیگر درها و پنجره‌های مشبک، با شیشه‌های رنگی، و به اندازه‌های ۱/۹ در ۲/۲ و کوچکتر یا بزرگتر است.

هر یک از چهار گلدسته نوساز، ۱۰۴ متر بلندی دارد، و در نوک آن هلال درخشانی به چشم می‌آید.

در هر کدام از صحنهای روباز کوچک، شش چتر یا سقف تاشو نصب شده است؛ به طوری که در روز، نیایشگران را از گزند آفتاب محفوظ می‌دارد، و شبها جمع می‌شود و خنکای هوای شبانه به درون می‌آید.

گورگاه بقیع

گرداگرد حرم نبوی مانند بستها و صحنهای روضه رضوی، گلکاری نیست و فضای سبز هم ندارد. دیوار به دیوار صحن مسجد و در سوی خاوری، تنها گلزاری که از دید روحانی به همه گلکاریها و فضاهای سبز عالم برتری دارد، گورگاه بقیع است. بقیع دیوارهای بلند؛ سنگ‌نمای صورتی رنگ و نرده‌های قطور سبز یشمی دارد، که کف آن بیش از سه متر از کف مسجدالنبی بلندتر است. این قطعه زمین مقدس، چهار امام همام: امام حسن(ع)، امام زین العابدین(ع)، امام باقر(ع) و امام صادق(ع)، و

روضه النبی

بزرگترین بانوی جهان هستی بود؛ جایی که امامان معصوم، حسن و حسین(ع)، در آنجا زاده و تربیت شدند؛ خانه امام علی(ع) و حضرت زهرا(س).

اینک بر در چوبی سبز رنگ آن، قفلی زده‌اند و مأموری همه وقت در جلوی همان در مبارک، کشیک می‌دهد. زائران می‌توانند با فاصله، آنجا را زیارت کنند و نماز بخوانند، احتمال داده می‌شود که صحن حیاط آن، جایگاه مقدس بوده است.

«مابین بیتی [قبری] و منبری روضه من ریاض الجنة»، حدیثی است مورد پذیرش همگان. ابعاد آن ۲۲ در ۱۵ متر می‌شود، که منبر، محراب و مرقد مطهر رسول الله(ص) در این محدوده جای دارد.

پس، فاصله محراب کنونی تا خانه پیامبر اکرم(ص) را، باغی از باغهای بهشتی می‌نامند، و نمازگزاران در آنجا را فضیلتی بسیار برمی‌شمارند [ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، ۲۸۰].

سکوهای مسجد

پس از عبور از خانه حضرت زهرا(س) و در مسیر، دو سکوی برجسته در دو سوی شماسه که در کناره آن، نرده‌هایی کوتاه نصب است. در اینجا، همیشه گروهی قرآن به دست و سجاده در پیش، روی سکوها نشسته‌اند و به دعا و عبادت سرگرمند.

این سکوها از روزگار پیامبر(ص) - البته نه به این هیئت - بوده‌اند. در سکوی سمت راست (صقه)، مسلمانانی که بی‌جا و بی‌غذا بودند، جای می‌گرفتند و تغذیه و نگهداری می‌شدند. سکوی دست چپ (تهجد)، جایگاه مسلمانانی بود که شب زنده‌داری می‌کردند و در آنجا به عبادت می‌پرداختند.

اکنون، هر دو سکو مملو از عابدان است.

در نزدیکی محراب، سکویی است با پلکان و در ویژه، که نماد جایگاه اذانگوی پیامبر(ص)، بلال حبشی، و فراخوان مسلمانان برای ادای نمازهای پنجگانه است.

بقیع، در حدود ۲۰۰ متری بخش خاوری خانه پیامبر اکرم(ص) قرار دارد. تا یک سده پیش، این گورستان بیرون از شهر مدینه بود. اما اکنون، بقیع در میان شهر قرار دارد و سه خیابان از بخشهای: جنوبی، خاوری و شمالی، از آن می‌گذرد، و سوی باختری صحن زیبای مسجدالنبی است.

ورودی گورستان بقیع، پلکان بزرگ، وسیع و سنگ‌نمایی است دوسویه، که زیارت‌کنندگان از سوی شمالی و جنوبی، به در ورودی بقیع می‌رسند. پلکان و گرداگرد آن، از جنس سنگ دیوارهای بقیع نما شده، و فاصله به فاصله به وسیله دایره‌هایی در درون قابهایی به قطر حدود ۴۰ سانتیمتر - که ستاره‌هایی هشتپر تراشیده شده در درون دایره‌ها، دیوارهای قطور پلکان را زینت داده - پوشیده شده است.

روضه بهشتی

روضه بهشتی، حدود ۳۳۰ متر مربع مساحت دارد، و شامل خانه پیامبر و خانه حضرت زهرا(س) است.

در سمت چپ باب النساء، منزلی است پا به گود، کوچک، در همسایگی و دیوار به دیوار خانه خاتم پیامبران(ص). این منزل کوچک، جایگاه زندگی بزرگترین مرد عالم پس از پیامبر(ص)، و

چنانکه از نام آن پیداست، حضرت علی(ع) همواره بر این ستون تکیه می کردند، و کار نگهبانی و مراقبت از رسول خدا(ص) را بر عهده داشتند؛ چرا که این ستون، نزدیک خانه پیامبر اکرم(ص) است. هم اکنون، این ستون چسبیده به ضریح مطهر نبوی است. این پایه را به نام مصلاهی علی(ع)، می شناسند.

۲. ستون وفود

در کنار این پایه، سران قبیله ها و نمایندگان کشورها به انتظار می ماندند تا مسائل خود را بر پیامبر اکرم(ص) عرضه دارند. بنابراین، در اینجا بار می یافتند.

۳. ستون سریر

پایه ای است که پیامبر اکرم(ص) بر آن تکیه می دادند، و گرفتاریهای عرضه شده را حل و فصل می کردند. سریر به معنای تخت است. تخت پیامبر(ص) در کنار این پایه قرار داشت، و روی آن با برگهای نخل پوشانده شده بود. حضرت(ص) بر آن اعتکاف نیز می کردند.

۴. ستون توبه

در یکی از جنگهای روزگار پیامبر اکرم(ص)، یکی از مسلمانان به نام ابولبابه، وسوسه شد و رازهای نظامی را بر دشمن آشکار کرد. سپس، وی از کار خود پشیمان شد، و ناگزیر خود را به پایه ای بست و به دعا و لابه پرداخت. او اعلام کرد که تا پیامبر اکرم(ص) از خطای او در نگذرد، در این بند خواهد ماند. و چون به اشتباه خود پی برد و پروردگار ضمن آیه هایی توبه او را پذیرفت، آن حضرت وی را بخشیدند و این پایه، به پایه توبه معروف شد.

۵. پایه مهاجران

گروه مهاجران در کنار این پایه گرد می آمدند، با یکدیگر سخن می گفتند و تبادل نظر می کردند. به همین سبب، این پایه به نام مهاجران نامیده شد. این پایه، به نام عایشه، همسر پیامبر(ص) نیز نامیده شده است.

۶. ستون خنانه

این ستون، نماد تنه درخت خرمایی است که پیامبر اکرم(ص) بر آن تکیه می کردند، خطبه می خواندند و مسلمانان را نصیحت و وعظ می کردند. بعدها، منبری سه پله ای ساختند و از رسول خدا خواستند که بر منبر نشینند، و وعظ و خطابه بخوانند. نخستین بار که پیامبر(ص) از آن منبر بالا رفتند، ستون که مدتها پیامبر(ص) بر آن تکیه کرده بودند، به ناله درآمد. و چندان این ناله ادامه یافت، که ناچار پیامبر اکرم(ص) ستون را در آغوش گرفتند و نوازشش کردند تا خاموش شد.

درهای مسجد النبی

در روزگار پیامبر اکرم(ص)، درهای مسجد به شمار منزلهایی بود که در همسایگی آن ساخته می شد. بعدها به دستور پیامبر، همه درها بسته شد و فقط شماری در، که برخی در همان جای اولیه، هم اکنون قرار دارد، به شرح زیر بازسازی و نصب شده

هم اکنون، میکروفونها در این سکو جای دارد.

ستونهای بنام حرم نبوی

در حرم نبوی شمار پایه هایی که سقف را بر دوش دارند، بسیار زیاد است. همه آنها سنگ نما و به رنگ سفید و بسیار زیبا برافراشته شده است. بر پایه های برخی از این ستونها، شش یا هشت دریچه سردکن نصب است، که همیشه کار می کند و در فضای بزرگ حرم به یاری نمازگزاران می شتابد. این ستونها همه نو، و بتدریج که حرم گسترش یافته، ساخته شده اند.

در این میان، شماری پایه های قدیم است که در آغاز اسلام، تنه درخت خرما بوده و بعدها در جای آنها، ستونهای بتنی به هیئت کنونی برپا شده است و روی آنها را به رنگ نخودی یا کرم نقاشی کرده اند. نام هر ستون نیز بر صفحه ای سبز رنگ نوشته، و روی آن نصب است.

این ستونها عبارتند از:

۱. ستون حرس

است.

در روزگار خلیفه دوم و هنگام گسترش مسجد تکنون، این در بوده است. از آنجا که این در ویژه رفت و آمد زنان بوده، به این نام مشهور شده است.

۱. باب الرحمة

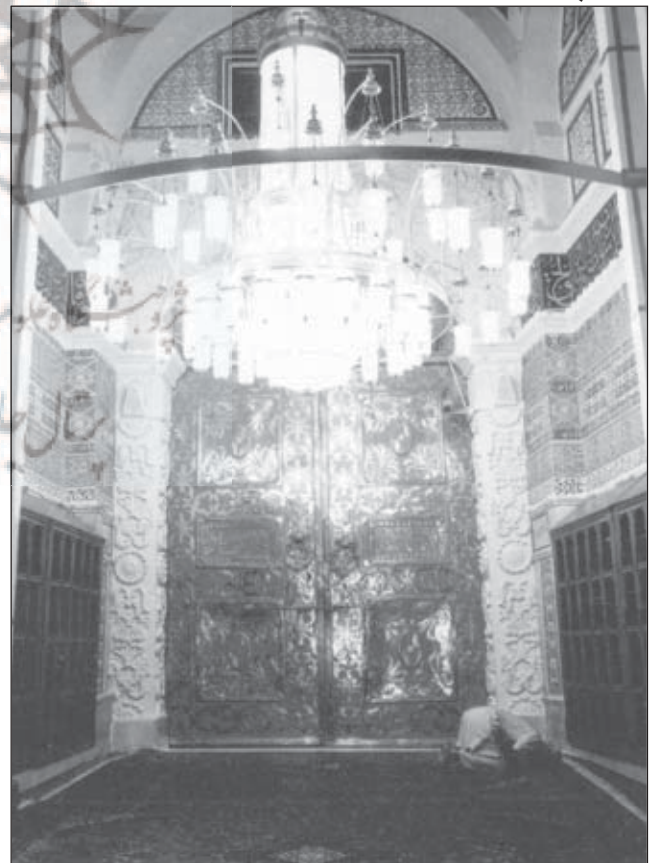
در رحمت، در سوی باختری مسجد قرار دارد. علت نامگذاری این در، این است که شخصی که از این در وارد شده بود، از خداوند درخواست باران کرد. به امر پروردگار، بارش آغاز شد و تا هفت روز ادامه داشت. پس از هفت روز بنا به دعای همان شخص که از همان در آمده بود، درخواست قطع باران شد. و به خواست خداوند، باران ایستاد به همین سبب، این در، در رحمت نام گرفت.

باب الرحمة را باب عاتکه و صفیه نیز گفته اند. احتمال داده می شود که عاتکه و صفیه، عمه های پیامبر اکرم (ص)، از این در آمد و شد می کردند.

۲. باب جبرئیل

این در، زمانی باب النبی نام داشت، و اینک به نام جبرئیل است. و آن، همان دری است که رسول اکرم (ص) از آن وارد می شد، و در سوی خاوری مسجد قرار دارد. بنا به روایتی، پیامبر اکرم (ص) در این درگاه، با جبرئیل دیدار و گفت و گو می کردند. به همین سبب، این در باب جبرئیل نام گرفت.

۳. باب النساء

باب السلام

۴. باب السلام

دری است در سوی باختری مسجد. از زمان ساخت نخستین بنای مسجد، این در بوده است. فزون بر درهای یاد شده، در گسترش و ساختمانهای بعدی، دهها در به مسجد افزوده شده است؛ به طوری که نمازگزاران از هر سو از نزدیکترین در، خود را به صفهای نماز می رسانند.

مناره های مسجدالنبی

از آغاز تا روزگار ولیدبن عبدالملک، مناره ای در مسجدالنبی نبود و اذانگو هنگام نماز، بر بلندای بامی می رفت و مسلمانان را به نماز فرامی خواند. سرانجام در زمان ولیدبن عبدالملک، چهار مناره در چهار گوشه مسجد ساخته شد. بتدریج مناره ها را نوسازی کردند، و با مصالح و بنای محکمتری مناره هایی نو ساختند. در روزگار سلطان قایتبای، مناره های نوی برپا شد که بعدها در گسترش مسجد، برخی از میان رفت. چهار مناره کنونی مسجدالنبی، شامل: مناره های سلیمانیه و مجیدیه در بخش ضلع شمالی، و مناره های قایتبای و باب السلام در بخش ضلع جنوبی مسجد است.

خانه پیامبر (ص)

در روزگار پیامبر (ص) در مدینه خانه های بزرگ با ساختمانهای سنگی وجود داشت. بیشتر ساکنان این شهر که به کار بازرگانی اشتغال داشتند، از مسکنهای نسبتاً مناسبی برخوردار بودند. اما خانه رسول خدا (ص)، از خشت و گل ساخته شده و بسیار ساده بود.

در آغاز در بخش خاوری مسجدالنبی، حجره ای برای عایشه، همسر پیامبر (ص)، به همین سبک و سیاق ساخته شد. سپس، برای دیگر همسران پیامبر (ص) حجره هایی برپا شد که همه این خانه ها، بدون تشریفات و زیباسازی، و از مصالحی همچون: خشت، گل و شاخ و برگ درخت خرما بود.

«منابع تاریخی گزارش کرده اند که خانه ها، همه در ضلع خاوری مسجد از جنوب به شمال بوده است. اما برخی اظهار کرده اند که خانه عایشه، در ضلع جنوبی واقع بوده و از آن جا به سمت دیواره خاوری تا باب جبرئیل، ادامه داشته است» [جعفریان، آثار اسلامی مکه و مدینه، ۸۰].

اما متأسفانه، این خانه ها، هنگام گسترش مسجد در روزگار ولید ویران شد. این رویداد، رویاروی خواسته مردم مدینه بود. و فزون بر اینکه یادگاری از رهبر بزرگ اسلام بود، چگونگی ساده زیستی آن حضرت (ص) را می نمایاند [جعفریان، آثار اسلامی مکه و مدینه، ۸۱].

کلاس قرآن

اسلام مکتبی است که دستور به خواندن می دهد، به قلم سوگند می خورد و معجزه اش کتاب است.

دیدنی ترین کلاسهای قرآن، در گوشه گوشه مسجد به چشم می آید که در میانه دو نماز برقرار است. کلاسی با یک، دو یا چند نوآموز ۴ یا ۵ ساله؛ و استادی در سنین ۶۰ یا ۶۵ سالگی. طفل هنگام آموزش، آزاد است که بنشیند، دراز بکشد یا بازی کند. اما در هر حال، لبها بیکار نمی مانند، و تکرار است و تکرار. و استاد در محظوظه درون مسجد، جز شاگرد یا شاگردانش، هیچ کس را نمی بیند. پیداست که اینان، قرآن دانان و حافظان آینده اند.

ترتیل، قرائت و ساده خوانی، کار چندساعته این نوآموزان است. در میان درس، آنان حق ندارند چیزی بخورند یا لبی تر کنند. پس از مدتی درس، با خوردن چند لقمه ای و چند خرما، رفع گرسنگی و خستگی می کنند.

اما در مسجد دو قبله ای، کلاس آموزش و حفظ قرآن به گونه ای دیگر بود؛ استادی در برابر شاگردان، ترکه ای بلند در دست، و یکایک شاگردان زیر نظر دقیق استاد. چنین نمایی، مکتبخانه های قدیم ایران را تداعی می کرد.

منابع:

۱. جعفریان، رسول، آثار اسلامی مکه و مدینه، حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، نشر شعر، ۱۳۷۳
۲. ویلبر، دونالد و دیگران، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت الله افسر و محمد یوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴

نمازهای جماعت

در مسجدالنبی، نمازهای جماعت پنجگانه: صبح، ظهر، عصر، مغرب و عشاء، با شکوه تمام برگزار می شود. اکثر ساکنان و مردمان مدینه به هر وسیله ای، به هنگام نماز خود را به مسجد می رسانند و این فریضه را به جای می آورند. جالب اینکه هنگام نمازها، نمازگزار حق دارد هرجایی - در محلی که حتی توقف ممنوع است - خودرو خویش را متوقف کند و پس از نماز بردارد. در صحن مسجد ۱۵ دستگاه ساختمان سه طبقه، که دو طبقه آنها در زیرزمین و یک طبقه در همکف قرار دارند، فاصله به فاصله ساخته شده اند. پله های برقی راه را برای زوار کوتاه می کند. این ساختمانها در هر طبقه دارای سرویسهای بهداشتی کامل، شامل: صد وضوگاه، صد دستشویی و صد حمام است، که به رایگان در دسترس مسلمانان گذاشته می شود.

پله های وسیع سنگی و پله های برقی، این تأسیسات را در دسترس مسلمانان قرار می دهد.

وقتی در صف نماز به چهره نمازگزاران نگاه می کنی، درخشش پاکیزگی از آن هویدا است.

در بخشی از مسجد، مدرسه های دینی هست. این مدرسه ها در زیرزمین قرار دارند؛ به طوری که باید از پلکانها پایین رفت تا به آنجا رسید. بجز طلاب علوم دینی، کسی اجازه رفتن به آنجا را ندارد.

پس از هر نماز - بیشتر ظهر و عصر - گرداگرد همین مدرسه ها، واعظان مردمان را ارشاد می کنند و ساعتی به سخنرانی می پردازند. طلبه ها و دیگر مردم گرد منبر حلقه می زنند، و به سخنانشان گوش فرامی دهند.

